

Протоиндустриалната революция – икономически модели в османска Румелия

The Proto-Industrial Revolution – Economic Models in Ottoman Rumelia

Гергана ГЕОРГИЕВА, Николай ТОДОРОВ
Gergana GEORGIEVA, Nikolay TODOROV

Abstract. *The specifics of the Ottoman economy in the 18th-19th centuries raised methodological questions that require in-depth study. Very often the analysis of these problems is carried out through the prism of Western European models of economic development. These models, occurred in another sphere, are applied to the Ottoman environment in search of their full correspondence. The result is an adaptation of a reality generated by a specific historical development to ideal structures or models that may differ even within Western Europe. The search for economic transformation in the Ottoman Empire relevant to the Industrial Revolution in England is unjustifiable. According to the specifics of the Ottoman economic development, however, proto-industry played similar role to that of industrialization in Western Europe, and the two processes are comparable. Therefore, this paper will argue that a proto-industrial revolution took place in the Ottoman Empire in the nineteenth century and changed the Ottoman economy.*

A concrete example is the “proto-industrial situation” (St. Yaneva) in the Bulgarian lands and more precisely the production and trade of silk. The wool proto-industry has long been an object of scientific interest and it will be used in a comparative perspective in order to highlight the specifics and characteristics of the organization of the silk industry. The difference between the two productions is clearly noticeable. Wool production is subject to considerable state regulation and market control, whereas silk enjoys considerable market freedom and minimal state intervention. This circumstance turns it into a basis for the development of a significant proto-industry. Consequently, the areas with strong proto-industry developed the industrialization of silk production.

Keywords: *proto-industrialization; textile production; silk production; Tarnovo; Vratsa; Gabrovo*

1. Теоретична рамка

Спецификите на османската икономика през XVIII – XIX в. отдавна пораждаят методологически въпроси, които изискват задълбочено проучване. Много често изследването им се осъществява през призмата на западноевропейските модели на икономическо развитие. Тези образци, породени от друга действителност, се прилагат към османската среда, като се търси тяхното пълно съответствие. В резултат на това се получава напасване на действителността, породена от конкретно историческо развитие, към идеални структури, които дори в рамките на Западна Европа могат да се различават¹. Типично за европоцентричното разбиране на света, се изграждат модели на световната икономическа система, в които Западна Европа заема централно място, а на Османската империя е отредена ролята на периферия² (Wallerstein, Kasaba, 1981; Yaneva, 2011a; Zlatanov, 2023). Като такава, тя се превръща единствено в източник на ресурси за западните икономики.

Друга постановка е тази за изостаналостта на османската икономика. По-конкретно, твърди се, че индустриализацията в Османската империя е закъсняла, не се е случила или е станала възможна едва след появата на националните държави (Lamre, Jackson, 1982)³. Конкретно за българските земи, които през разглеждания период са част от османските провинции, случването на индустриализацията се отрича дори до края на Втората световна война и смяната на политическата система през 1944 г. (Dimitrov, 2016, p. 27; Gerschernkron, 1962, pp. 198 – 234).

Търсенето на икономическа трансформация в Османската империя от типа на индустриалната революция в Англия например е нелогично. Съобразно спецификите на османското икономическо развитие обаче протоиндустрията изиграва роля, подобна на тази на индустриализацията в Западна Европа, и затова двата процеса са сравними. Именно поради тази причина в настоящия текст ще се опитаме да аргументираме тезата, че през XIX в. в Османската империя се случва протоиндустриална революция, която променя османската икономика. Конкретен пример е развитието на текстилните производства в българските земи.

Индустриализацията в Османската империя⁴, респективно в българските земи, вече е била обект на задълбочено изследване. В една твърде важна статия на Ив. Русев, озаглавена „Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)? Опит за извороведски и историографски анализ“ въз основа на задълбочен анализ на изворовия материал се правят три много важни твърдения: 1) Началото на османската индустриализация е поставено при управлението и с личното настояване на султан Селим III (1789 – 1807), но реални постижения османската Индустриална революция постига едва при следващите

1 Дори в рамките на Западна Европа икономическото развитие не се осъществява с еднакви темпове. Например В. Паскалева проследява стопанското развитие на Австрийската империя, което също е специфично спрямо останалите европейски държави (Paskaleva, 1986).

2 Относно дискусията за периферизирането на Османската империя, виж Lamre, Jackson, 1982, p. 16.

3 Макар и отделен методологичен проблем, и този може да се постави във връзка с предходния – а именно – тезата за изостаналостта на Османската империя и нейните балкански провинции, което води до: а) изостаналостта на икономически процеси, като индустриализацията; б) я превръща в периферия в световната икономическа система.

4 Тук няма да направим подробен историографски преглед на значителната по обем литература посветена на темата, но все пак ще посочим някои основни изследвания. Виж.: İnalçık, Quataert, 1997; Faroqhi, 2009.

султани – Махмуд II (1808 – 1839) и Абдул Меджид I (1839 – 1861), когато се появяват и някои от най-големите предприятия, изградени с основната цел да обслужват новосъздадената редовна османска армия; 2) Своеобразен пик в индустриализацията на империята, която все пак остава далеч от постиженията на западноевропейската Индустриална революция, настъпва през последвалия период от 1841 – 1842 г. до навечерието на Кримската война (1853 – 1856), когато е задействана амбициозна държавна програма, завършила обаче с краткотраен успех поради редица фактори, но основният сред тях е силната конкуренция на индустриална Европа; 3) фактът, че до Освобождението само две са предприятията, които могат да бъдат определени като фабрични, не бива да води към другата крайност, а именно към твърдението, че в българските земи до Освобождението от 1878 г. липсват опити за индустриализация. Изворовите данни ясно показват, че такива опити има, че те датират от третата четвърт на XIX в. и че съставляват предисторията на Българската индустриална революция, случила се непосредствено след създаването на модерната българска държава (Roussev, 2016, pp. 44 – 45, 51). Тук ясно се открояват три важни елемента от тезата на автора: индустриализация в Османската империя има, тя е специфична, но е налична; пикът на индустриализацията трябва да се отнесе в периода от 1841 – 1842 г. до Кримската война (1853 – 1856); имаме основание да използваме термините „Османска индустриална революция“ и „Българска индустриална революция“. Статията на Ив. Русев е много важна и изведените в нея твърдения са легитимни, тъй като са основани на изследването на богат изворов материал, конкретни примери на стопанска активност и на доброто познаване на спецификите на османския контекст. Към тях ще добавим и въведеното в настоящия текст понятие „протоиндустриална революция“.

В действителност реформите, започнали с провъзгласяването на Танзимата (Tanzimat-ı Naumiye, Благодетелни реформи), задават институционалната рамка на този процес. Подобно на останалите сфери, към които се проявява засилен реформаторски интерес, като земеделието, образованието, администрацията, армията и др., индустриализацията е обект на внимание в най-високите нива на османския управляващ елит. Може да се приеме, че формалното институционализиране на индустриализацията става факт през 1856 г., когато след провъзгласяването на Хатт-и хумаюн е създадена Комисия по индустриализацията (İslah-ı Sanayi Komisyonu). Тя е предхождана от един значителен период на откриване или модернизиране на фабрики, който се поставя в хронологическите рамки на 1840 – 1860 г. (Önsoy, 1984, p. 6). В това време доминираща роля има държавата, която е осъзнала превъзходството на западните производствени технологии и се опитва да насърчи развитието и модернизирането на османското фабрично производство. Тези опити се изразяват в следното:

- Фабриката за фесове (Feshane Fabrika-i Hümayun), открита през 1833 г.;
- Държавната текстилна фабрика в Сливен през 1835 г.;
- Индустриалният обект Зейтинбуруну за производство на оборудване и оръжия от желязо, необходими за армията през 1842 г.;
- Комплексът в Бакъркьой, включващ стоманолейрни и тъкачни цехове, корабостроителница за малки параходи, открит в средата на 40-те години на XIX в.;
- Фабриката за сукно в Измит през 1843 г.;

- Тъкачната фабрика Хереке, вероятно пусната в експлоатация в средата на 40-те години на XIX в., оборудвана с модерни машини, донесени от Европа;
- Фабриката за сукно в Балъкесир през 1842 г.;
- Чугунолеярната в Бешикташ;
- Дванадесет пещни чугунолеярни край Варна;
- Хартиената фабрика в Измир през 1846 г.;
- Фабриката за коприна в Бурса, открита през 1852 г. (Önsoy, 1984, p. 6; Clark, 1974).

Посочените примери на индустриални предприятия съвсем не изчерпват всички подобни от 30-те години на XIX в. до Кримската война. Тук имаме за цел само да маркираме този отречен за Османската империя процес. Също така не са включени и опитите за създаване на фабрики от европейци.

Във втория период на османската индустриализация, обхващащ 60-те – 70-те години на XIX в., вече се прави опит за създаване на частен сектор (Seyitdanlioğlu, 2009, p. 59).

Показателно за повишеното внимание на османския елит към индустрията през 40-те и 50-те години на XIX в. е участието на Империята в двете големи европейски изложения в Лондон през 1851 г. и в Париж през 1855 г. Това говори, че османската индустрия има самочувствието да се нареди до страните от Европа, в които индустриалната революция е вече приключила. Империята участва на изложенията именно с артикули, произведени в османските фабрики (Tugan, 2009).

Интересно е да се отбележи, че секторите от икономиката, в които има целенасочена държавна политика на индустриализация, съвпадат с тези, в които има силно развита протоиндустрия – основно вълнено-текстилната и копринената. Последното потвърждава изказаната тук теза, че протоиндустрията в османски контекст може да се разглежда като процес, който активизира индустриализацията на империята.

Тук е мястото да направим и едно теоретично отклонение за изясняването на самия термин „протоиндустрия“. От своята поява в дисертацията на Франклин Менделс през 1969 г. понятието „протоиндустриализация“ предизвиква голям интерес сред стопанските историци (Mendels, 1972). В своя първообраз хипотезата на Менделс разглежда протоиндустрията като първа, подготвителна фаза на индустриализацията. Според него протоиндустриализацията представлява бърз ръст на традиционно организирани, но пазарно ориентирани предимно селски, домашни индустрии, които се съпровождат от прираст на населението и води до най-важните промени, необходими за появата на фабричната индустрия – специализиране на регионите и комерсиализация на земеделието, натрупване на капитал, развитие на предприемачество, завземане на далечни пазари, създаване на работна ръка за индустрията. Понякога втората част от индустриалното развитие по различни причини не се осъществява и регионът се деиндустриализира (Yaneva, 2000, p. 100). Като пример за последното твърдение може да се посочи Котел, където има добре развита протоиндустрия, която обаче не прераства в индустрия. Между икономическите и демографските процеси обаче се създава трайно взаимодействие. Появата на протоиндустриални занимания и допълнителни неземеделски доходи води до по-ранен брак, което поражда ръст на населението в даден район (Yaneva, 2000, p. 100). Св. Янева приема, че за да говорим за наличието на „протоиндустриална ситуация“, е необходимо едновременно присъствие на три елемента: 1) селски индустрии; 2) външни пазари за реализация на продукцията им; 3)

симбиоза между промишленост и земеделие; и всичко това наблюдавано в пределите на един регион (Yaneva, 2000, p. 102).

Важен принос в теорията за протоиндустрията е колективната монография „Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus“ на немските учени Петер Кридте, Ханс Медик и Юрген Шлумбом от Института „Макс Планк“ в Гьотинген. Традиционно немските приноси детайлизират твърде важни аспекти на дадена теория и това е валидно в пълна степен и за нашия случай с протоиндустриализацията. Авторите разглеждат протоиндустриализацията в три важни контекста: аграрен (П. Кридте), демографски (Х. Медик) и икономически (Ю. Шлумбом). Концептуално тяхното изследване може да се обобщи по следния начин.

Протоиндустриите се развиват предимно в планински райони с бедни природногеографски условия, където домакинствата, разполагащи с недостатъчни по размери или бедни земи, се нуждаят от допълнителни доходи (Yaneva, 2000, p. 103). Според П. Кридте селските семейства, чиито стопанства не са достатъчни за осигуряване на препитание поради естествените условия или недостига на земя, могат да възприемат една от следните стратегии: а) биха могли да се опитат да осигурят екзистенц-минимума си за живот чрез по-интензивна обработка на земята; малкият размер на стопанствата обаче ограничава възможността за увеличаване на тяхната доходност; б) биха могли да се опитат да преодолеят недостига на селскостопански доходи с такива от занаяти и търговия, т.е. доходите от земеделие биха могли да бъдат допълнени от неземеделски труд (Kriedte, Medick, Schlumbohm, 1981, p. 16).

Протоиндустриализацията стимулира ранния брак и максималния брой деца работници (Yaneva, 2000, p. 103). Натискът за максимално оползотворяване на семейната работна сила води до ранна брачна възраст и съвместна екипна работа на съпруга и съпругата. Също така се прилага форма на репродуктивно поведение, която „произвежда“ максимален брой деца работници, повишава производствения капацитет на семейството и увеличава шансовете за оцеляване над критичния праг на бедността (Kriedte, Medick, Schlumbohm, 1981, p. 57). Работната ръка в семейството е подложена на специфична самоексплоатация – тъй като протоиндустрията е допълнителна дейност, е възможно домакинствата да работят срещу заплащане, по-ниско от себестойността на работната сила. Това води до ниска себестойност на продукцията, по-големи печалби за търговците и стимулира протоиндустриите (Yaneva, 2000, p. 103).

В икономически аспект (разработен от Ю. Шлумбом), при протоиндустриализацията се извършва преход в няколко стадия: 1. от дребно стоково производство (*Kaufsystem*); 2. към разпръсната манифактура (*Verlagsystem*); 3. към централизирана манифактура и 4. към фабриката. Той отбелязва, че някой от тези стадии може да не се състои или да бъде прескочен.

От своя страна Майкъл Паларе формулира няколко важни извода, които намират потвърждение в османската документация.

Институционалните промени в Османската империя създават среда, която улеснява икономическия растеж след 1830 г. Според него 40-те години на XIX в. са повратен момент за местните промишлени браншове (Palairet, 2005, p. 46).

Протоиндустрията превръща българските земи в промишлен център на Османската империя (Palairet, 2005, p. 46).

Демографското състояние на планинските райони благоприятства протоиндустриализацията. Планините са гъсто населени и бедни на земеделска земя. Достъпът до земеделие е ограничен и работната сила в планинските места е принудена да упражнява предимно дейности, различни от земеделието (Palairer, 2005, p. 77).

Когато промишлеността в големите градове запада, мястото ѝ се заема от конкуриращата я планинска (*балканска*) „периферия“ (Palairer, 2005, p. 68).

Географската изолация се компенсира от активизирането на търговските връзки с външния свят (Palairer, 2005, p. 80).

Според Паларе протоиндустриалният бум е обусловен от наличието на демографски потенциал. Настъпило то успокоение след края на кърджалийските размирици води до разрастване на търговията и спад в стойността на транспортните разходи, а що се отнася до земеделския сектор – обработваемата земя се увеличава и търговията със селскостопански продукти започва да измества земеделието за задоволяване на собствените нужди. Ограниченият достъп до земя води до протоиндустриализация на балканските селища.

Важен принос в изследването на протоиндустрията не само в османски контекст, но и с фокус върху българските земи, са изследванията на Фатма Йонджел (Öncel, 2012; 2012a; 2020). На първо място, трябва да се отбележи, че Ф. Йонджел използва изключително ползотворно един особено важен тип османски документи, а именно теметтуат дефтерите. Според нея те предоставят уникален портрет на земеделието, животновъдството и демографската структура на изследваните селища. Количествените данни, които предоставят теметтуат дефтерите, могат да служат за сравняване на отделни субекти, което ги прави изключително ценни източници. Регионалните изследвания според Ф. Йонджел биха дали логично и последователно обяснение на османската икономика през XIX в. Също така, регионалните проучвания, подкрепени с количествена и качествена информация, биха били предизвикателство за „парадигмата на упадък“ (Öncel, 2012, p. 154). Тя определя протоиндустрията като аналитичен инструмент за обяснение на причинно-следствената връзка между географските, демографските и икономическите характеристики на дадено селище с преобладаващия начин на производство. Изследването на селските райони е изключително важно, за да се наблюдава трансформацията на османската икономика през XIX в. В случая с изследваните села – Карлово, Калофер и Сопот, Йонджел прави следните изводи.

Физическата и човешката география са предоставили идеална среда за появата на протоиндустриализацията.

От една страна, те поддържат необходимите търговски контакти за износ, от друга – са защитени от чуждестранната конкуренция; липсва и засилената регулация, характерна за градските занаяти.

Притежават демографски потенциал, което улеснява производството.

Недостигът на земя и липсата на достатъчен аграрен доход са причинили появата на текстилното производство в тези села. В средата на XIX в. производството се засилва поради недостатъчните приходи от земеделие.

Селските семейства, изпитващи недостиг на земя, са имали пред себе си две стратегии: а) по-интензивно използване на земята; б) допълване на доходите от селско стопанство с доходи от неземеделски труд. Селското стопанство не може да осигури минимума за препитание, камо ли да осигури пазарен излишък. През XIX в. земята и храната се трансфор-

мират в стоки, а това води до изчезване на самозадоволяващите (*автаркични*) икономики в средата на XIX в.

Участието в селскостопанското производство не е въпрос на избор. Изборът на занимание със земеделие или занаятчийско производство се формира от социалния и икономическия контекст, а не е резултат от рационалния избор на индивида (Öncel, 2012, pp. 158 – 164).

Изводите на Ф. Йонджел са направени на базата на емпиричен изборов материал, което ги прави основополагащи за бъдещи изследвания на протоиндустрията в румелийските провинции на Империята, и са поредното потвърждение за важността на регионалните изследвания.

Друго ключово изследване, свързано с разглежданата проблематика, е монографията на Андреас Либератос „Възрожденският Пловдив – трансформация, хегемония, национализъм“ (Lyberatos, 2020). Изградена на базата на богат османски, български и гръцки изборов материал, монографията на Либератос е пример за регионално изследване. Интересно е да се отбележи, че макар и да се анализира един от големите градове в Румелия, значителна част от изводите на Либератос са напълно относими и към икономическата ситуация в редица старопланински селища или такива с доминиращо протоиндустриално производство. Според него през XVIII и началото на XIX в. Пловдив и пловдивската провинция преминават през динамична и многопластова трансформация, чиито измерения са едновременно локални, османски и международни (Lyberatos, 2020, p. 662). Развитието на пловдивската абаджийска икономика се характеризира с „протоиндустриално“ смесване и съжителство на занаятчийство и търговия на далечни разстояния в недрата на абаджийския еснаф. Според него подобни явления от началото на XIX и от втората четвърт на XIX в. се наблюдават и в протоиндустриалните еснафски организации в планинските селища на Стара планина и Средна гора (Lyberatos, 2020, p. 666)⁵. Особено важни са изводите му, че промените в икономическото функциониране на обществото и икономическата организация на пространството трябва да се гледат през призмата на кризата и преустройството на османската държава. Той подчертава важността на османския контекст, в който трябва да се постави изследването на посочените векове. Тази гледна точка често липсва в българската историография. Най-важната според Либератос социално-икономическа тенденция през Танзимата е разбиването на самозадоволяващите се икономики на локално равнище, съпроводено с бързо включване на провинцията в система на разширяващо се производство, предназначено за търговски обмен и последвало задълбочаване на общественото разделение на труда (Lyberatos, 2020, p. 667). Качествена промяна настъпва тогава, когато в условията на увеличено междурегионално търсене и под натиска на икономически и демографски фактори определени планински райони се специализират в производството по интензивен начин на стоки за износ; когато предишното семейно производство се превръща от допълнително

5 Процесът на модернизация на протоиндустриалното производство, естествено, среща съпротивата на по-консервативните участници в местната икономика (случаят с чорбаджи Стойко Попович например) (Тодогов, 2022). Последното, само по себе си, е индикация за настъпването на съществени промени в посока на развитие в производствения процес, което ще накара някои външни наблюдатели да констатира, че старопланинските селища например придобиват индустриален вид. Самото използване на този термин показва процес на твърде сериозни трансформации. Ако и в историографията често подобни констатации да се омаляважат, то въпросните наблюдатели (предимно английски и немски пътешественици и дипломати) не могат да бъдат обвинени, че не познават съдържанието на термина „индустриален“.

първоначално занимание в основно средство за препитание на цели селища (Lyberatos, 2020, p. 329).

А. Либератос е на мнение, че нуждите на държавата играят ролята на ускорител на процесите на протоиндустриализация. Според него необходимостта от вълнени платове за изработването на униформи за войската засилва процесите на протоиндустриализация в района на Пловдив не само чрез предоставянето на капитали и осигуряването на постоянно търсене за развиващата се протоиндустрия, но и чрез намесата с административни и репресивни мерки в самото организиране на протоиндустрията, особено в райони без силни еснафски традиции.

Изследването на А. Либератос е пример за прилагането на един изключително адекватен изследователски подход – цялостно обхващане на наличните извори (османски, български, гръцки и други); анализ на процесите на локално, имперско и европейско ниво, и най-вече търсене на отговорите на поставените въпроси в османски институционален и политически контекст.

Тук ще се опитаме да анализираме „протоиндустриалната ситуация“ (Св. Янева) в българските земи, като се концентрираме основно върху производството и търговията с коприна. Вълнената протоиндустрия⁶ отдавна е обект на научен интерес и тя ще бъде използвана основно в сравнителен план, за да откروим спецификите и характерните черти в организацията на копринената индустрия.

2. Началото на копринопроизводството – Китай, Византия, България

Коприната започва да се отглежда в Китай. Скоро след това се разпространява в Корея, Япония, край Персийския залив и постепенно преминава в Южна Русия и Южна Европа. През VII – VIII в. достига земите на Балканския полуостров и тук намира добри условия за развитие. В Южна Европа има големи масиви от черници (сортове *Morus alba*, *Rubra* et *Nigra*), които растели и по нашите земи благодарение на мекия климат. Приема се, че копринарството навлиза в българските земи през Византия, и по-специално благодарение на император Юстиниан. Убедени в неговата необходимост, българските царе провеждали протекционистка политика за развитие добиването на коприна по българските земи (Koleva, Koleva, 2014, p. 203; Koleva, Koleva, 2011, p. 55)⁷.

Според испанския пътешественик Туделски от XII в. бубарството на Балканския полуостров е толкова развито, че „градовете са дотолкова пълни със злато, пурпур и коприна, че такова богатство не може нийде да се види“, а в пътешествните бележки на словенския дипломат Курнешевиц от 1530 година четем: „А че българската земя в християнски времена

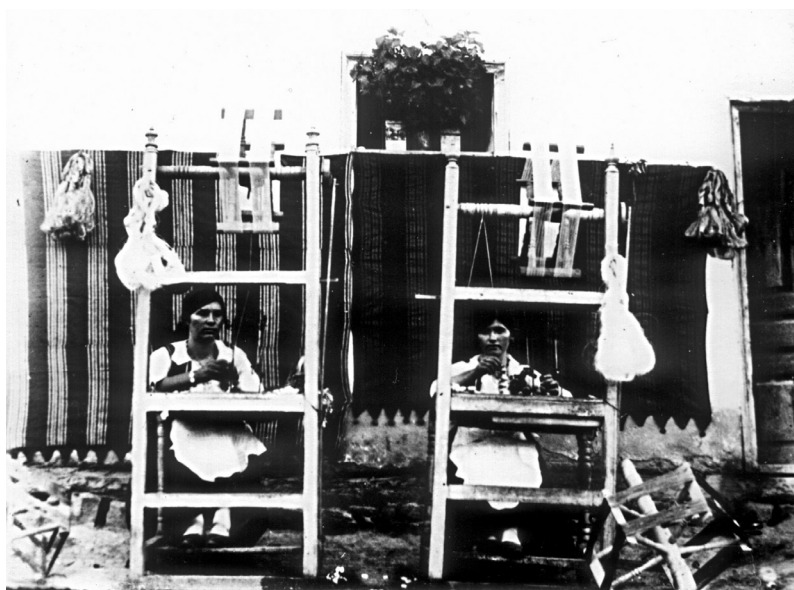
6 За вълнената протоиндустрия подробно виж: Roussev, 1996; Ivanov, 2021; Todorov, 2022. Интересен пример за ранна индустриализация в Османската империя е икономическото развитие на градчето Амбелакия (*Тесалия*), което се специализира в памучната протоиндустрия. По-подробно виж.: Todorov, 1972; Petmezaz, 1990.

7 Технологията на производството на коприна е позната във Византия от VI в. Чак след XI в. обаче тя напуска Константинопол и се разпространява по целите Балкани. Повече за производството на коприна във Византия и България през Средновековието виж: Muthesius, A. 2002, pp. 143 – 164; Žhivković, T., V. Petrović, A. Uzelac. 2013, p. 129. Благодарим на гл. ас. д-р Момчил Младенов и гл. ас. д-р Симеон Антонов за предоставената литература по въпроса.

е имала голяма свобода, богатство и всякакво изобилие, то се види от това, че жените, мъжете и децата, всички имат дрехи и ризи, везани от коприна“. „Може да се счита за достоверно – пише Тодор Шопов, – че бубарството е съществувало в пределите на България още през Първото българско царство. Това е станало вероятно не много късно след пренасянето му във Византия, към 553 година от новата ера, не много след покръстването на българите“ (Petkov, Tsenov, Petkov, 2012, p. 6). В своята статия „Стопанството в Средновековна България“ д-р Иван Сакъзов пише: „Между другите дървета се споменават специално черничевите и то с оглед на развитото бубарство и обработването на коприната. Ние срещаме – продължава Иван Сакъзов, – през XIII и XIV в. редица селища и отделни къщи, които изкарвали прехраната си с бубарство и копринарство (Petkov, Tsenov, Petkov, 2012, p. 6).

Затова не е изненадващо, че в рамките на Османската империя отрано десятъкът от пашкули е част от редовните данъци.

3. Първи сведения за копринопроизводство в българските земи през османския период

Изобр. 1. Работа на „врачански“ долап за точене на коприна.
Източник: Регионален исторически музей – Враца

Едно ранно споменаване на отглеждането на копринени буби от района на Търновско произлиза от махалата Джуркова, която е част от селото Арбанаси и датира от средата на XVI в. (1544 – 1553 г.) В документа фигурират данъците на местното население върху произвежданите пшеница, ечемик, овес, грозде, леща и грах, кошери, лен, плодове, овце, орехи и пашкули (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 255 – 256)⁸. Прави впечатление разнообразието от отглеждани култури. Документът разкрива едно развито и разнообразно стопанство. Отглеждането

8 Пълният списък на данъците е: испенч от 229 души – по 25, 5 700 (акчета); сено и дърва за огрев – за всяка каруца по 12, 1992; кокошка и хляб – 166; свесла грозде – 332; пшеница – 100 килета; 900 акчета; ечемик – 15 килета, 120 акчета, овес и смески от пшеница и ръж – 25 килета, 125 акчета; леща и грах – 1 киле, 20 акчета; десятък от кошери – 30; десятък от лен – 40; данък женитба – 20; данък върху свине – 36; данък върху свине, угоявани за Коледа – 15; вино – 325 ведра, 1725 акчета; десятък от плодове – 30; данък върху овце и кошари – 150 (не е много); десятък върху пашкули – 25; приход от бейтълмал, мал-и галиб и мал-и мефкуд – 32; приход от зелен ечемик окосен през сезона за фураж от табуни коне и от камък за точене на сечица – 21; хасса от орехови дървчета в мястото Джуркова – 15; пазарна такса за вино – 20; адет-и дешбани – 30; десятък от орехи – 40; ниябет и бад-у хава – 50; данък върху воденица – 1 камък, 15.

на лозя и производството на вино вече се е наложило като норма в Арбанаси – поминък, който впоследствие ще носи на местните хора значителни доходи. Използват се лен и вълна за производство на тъкани, но също така се отглежда и коприна. Дали арбанашките търговци, които през XVI – XVII в. вече редовно посещават Влашко и Трансилвания, са открили, че могат да търгуват с коприната и че тя е доходоносна стока?

Всъщност Арбанаси не е изключение. В данъчните регистри на Търново и търновските села също се открива десятък върху пашкули:

1516 – 1517 г.

Търново – десятък от пашкули – 350 (*акчета*).

...

С. Върдича (?) десятък от пашкули – 700 (*акчета*).

...

С. Козисма с друго име Къринче – десятък от пашкули – 300 (*акчета*).

...

С. Поликраище – данък върху коприна – 45⁹.

1541 – 1545 г.

Търново – десятък от пашкули – 990 (*акчета*)¹⁰.

Пътеписната литература допълва статистическите данни и рисува пред нас една много по-детайлна и цветна картина. Френският дипломат от XVIII в. Шарл дьо Пейсонел разказва следното: „Коприната е извънредно изобилна в България, без да говорим за тази в Одрин, която е станала сега значително търговско перо. В този град има близо 300 работилници за точене на коприна. Този артикул се дължи на жителите на Бруса, които са дошли да се настаят в този край и са посадили там огромно количество черници. Българската коприна е много доброкачествена. Тя почти винаги е съвсем бяла, приближава брусенската. Най-висококачествената излиза от Загора, Чирпан и Кизанлик. Обичайната ѝ цена е около 10 пиастъра оката. Второкачествената идва от Хаскени, пасмата ѝ са по-къси, най-често я употребяват в работилниците за копринени ризи. Цената ѝ е осем пиастъра оката. Почти изцяло отива в Цариград“ (Paysonel, 1975, p. 309).

Гийом Антоан Оливие, който посещава Османската империя през 1793 г., допълва: „Преди вълненията в Персия кервани донасяли в Константинопол и в Смирна много коприна от Гулан, Шивран и от Азербайджан, която французите и англичаните бързали да закупят; от известно време тази коприна отива по Каспийско море и Русия, а една част минава оттам през Балтика в Англия ... Днес в Константинопол е известна само коприната от Бруса, Адрианопол и България. Тази от Бруса е повече и е по-ценена. Тя е почти бяла, конецът е фин, много гъвкав. Тази коприна снабдява многобройните манифактури в града, тези в столицата и тези в Хиос; изпращат чак в Алеп и Дамаск и въпреки това се изнася всяка година за 200 000 или 300 000 франка ... Околностите на Никомедия и Нуса и цялата област, разположена между Олимп и Пропонтида, са покрити с бели черници, отглеждани грижливо и с разум. Жителите предпочитат да ги оставят дребни, за да могат по-лесно да обират листата им. Коприната от Адрианопол и от България е почти цялата бяла и по качество

⁹ Част от подробен ману махрир дефтер на санджака Никопол от 1516 – 1517 г. (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 125, 195, 196, 206).

¹⁰ Част от подробен ману махрир дефтер от 1541 – 1545 г. (Kalitsin, Mutafova, 2012, p. 252).

се доближава до тази от Бруса. От няколко години тя изобилства и особено откак много жители в Бруса са дошли и са засадили черници и се занимават с бубарство ... Тези дървета не растат отвъд Дунава, но се развиват много добре в Крим; което ни кара да предположим, че скоро тази плодородна страна, под управлението на просветено правителство, ще произвежда коприна толкова лесно, колкото и вино, и че почти всички произведения на Европа ще се видят там едновременно“ (Olivier, 1975, pp. 354 – 356, 493).

И Пейсонел и Оливие очертават не само географията на копринопроизводството, но подчертават и високото качество на българската стока.

Бубарството се развива интензивно в Търновско и Габровско, в такива селища като Трявна, Дряново, Лясковец, Горна Оряховица и др. През XVII в. сведенията за отглеждането на копринени буби в района са многобройни. Повечето чуждестранни пътешественици, които минават през района, са впечатлени от многото черничеви градини в околностите на Търново¹¹.

Изобр. 2. Сортиране на паишули.

Източник: Регионален исторически музей – Враца

Другият район, в който се развива много добре копринарството, е Врачанско. То има дълга и интересна история, като през XVIII в. вече е много добре развито. Ето какво разказва Йордан Понгеоргиев: „Първите копринари във Враца – пише той – са били турците. Особен тласък за развитие на копринарството дал нещо преди 60 години (около 1840 година) Врачанския мюдюрин Шериф’аа. Той докарал от Одрин работници, които му разсадили черници и ги поливали с вода“. По примера на Шериф’аа и другите по-заможни турци си направили подобни градини със 100,

200, а и с по 500 дървета. Тия градини били заградени с плетове и пазени от постоянни пазачи. Тогава в града имало вече 50 долапа за точене на коприна. В същия период търговците Хаджитошеви създават специална организация за производство на коприна в Берковска, Белоградчишка, Оряховска и Врачанска каза. Поръчват направа на долапи, обучават майстори долапчи и в усиления сезон на производствена работа ги разпределят и изпращат по селата за точене на свилата (естествената коприна) (Petkov, Tsenov, Petkov, 2012, p. 18). Производството се развива в един обширен район от над 70 селища, разположени около Враца, Оряхово, Берковица и Белоградчик (Yaneva, 2000 p. 111).

¹¹ Повече за копринарството в Търновско виж: Vasileva, 2006.

Както посочва Пейсонел, в района около градовете Стара Загора, Чирпан, Казанлък също има добре развита копринена промишленост.

Занаятът е много добре описан в детайли в етнографската литература. Текстовете разкриват какво внимание и отношение трябва да има към всеки етап от процеса на развитие на копринените буби. Листата, с които се хранят гъсениците, трябва да са пресни; стаите се дезинфекцират, за да не се разболеят бубите от някоя болест, и пр. Черницата се смята като ценно и доходно дърво повече от плодните. При покупко-продажба на имоти се ценят повече ония, в които има черници. Черниците влизат в сватбения дар на Великотърновския и Врачанския край. Интересен детайл е, че отглеждането на копринени буби оказва въздействие върху жилищната архитектура в двата споменати района. Изследователите на Врачанския район твърдят, че „строителството на къщи е съобразено с този поминък. Оставят се големи закрити проветриви чардаци. ... Много от съществуващите къщи са приспособявани допълнително за тази цел“ (Петков, Тсенов, Петков, 2012, р. 20). За същото свидетелстват и изследвания от Търновско: „При направени теренни проучвания се оказало, че строителството на къщите по онова време било съобразено с този поминък. В архитектурно отношение новопостроените домове са изграждани с големи закрити и проветриви чардаци. Там, върху дървени подложки, покрити с ленен плат, стопаните хранели бубите. В други случаи стопаните правели допълнителни приспособления, за да осигурят площ за отглеждане на бубите. Такива подобрения са правени в Лясковец, Дряново, Трявна и Търново. Втората семейна къща на Ст. Карагьозов в Асеновата махала под Царевец била построена с огромен чардак. Той построява също така голямо помещение тип хале, за отглеждане на буби под Трапезица, недалече от жп моста. Около него Ст. Карагьозов засажда много черници. Затова местността и до днес се нарича Черничака. Черниците влизат в сватбения чейз на младоженците от Търновския край. Притежаването на черничеви градини, таби и долапи за точене на коприна било приемано за голямо богатство през XIX в. и се предавало по наследство като ценна придобивка (Koleva, Koleva, 2014, pp. 204 – 205).

4. Превръщането на коприната в стока. Намесата на търговците и предприемачите

В края на XVIII в. домашната копринена индустрия прави преход към промишленост. Като отчетем нивото на развитие на международната търговия с коприна, можем да кажем, че развитието на този процес в българските земи е започнало вероятно по-рано. Преходът се изразява в това, че производството спира да бъде предназначено за нуждите на домакинството и се превръща в обект на търговия, и то на далечни разстояния. След като са натрупали достатъчно капитали, опит и контакти, местните предприемачи започват да организират процеса на производство и да осигуряват пазари за готовата продукция. Както ще видим, тук се наблюдава посоченият от Ю. Шлумбом преход от дребното стоково производство (*Kaufsystem*) към разпръснатата манифактура (*Verlagsystem*), при която има навлизане на капитала в сферата на производството, а оттам линията на развитие продължава към централизираната манифактура и най-сетне към фабриката (Уанева, 2000 pp. 103 – 104).

Ако проследим историята на предприемачеството и предприемачите в балканските земи на Османската империя през XIX в. – от 30-те и 40-те години докато 70-те години на

XIX в., ще видим, че тя ясно отразява етапите и характеристиките на едно ново, протоиндустриално икономическо развитие. Напоследък предприемачите са обект на засилен интерес в българската историография (Yaneva, 2011; Naydenov, 2022, 2023). Много често те се наемат с множество стопански активности. И ако доскоро се акцентираше основно върху ролята им на организатори на разпръсната манифактура, то сега трябва да се обърне по-задълбочено внимание на комплексността на тяхната дейност и да се направи опит за осмисляне на значението ѝ. Много често предприемачите не само организират протоиндустриално производство, но и правят стъпки към следващо ниво – те предприемат мерки за модернизацията на производството и приближаването му към фабрично производство. Мащабите на тяхната дейност, както и механизмирането на производствените процеси показват, че предприемачите стават активна част от индустриализацията на домашното производство. Макар и силата, която използват, да не е парата, а водата, това не променя същността и резултатите от този процес.

Особено красноречиви за този процес са данните за производството и търговията с коприна в Трявна. Според Богомил Даскалов от 1770 г. датира началото на износа на коприна за чужбина, и по-точно за Русия. Свидетелство за това са запазените „писмени бележки“, които той използва и цитира¹². Относно търговията с Русия Хр. Даскалов си спомня: „Кънчо Цанювчин, Тапанаря ми казваше, че баща му сам е ходил няколко пъти в Росията, но най-много е търгувал с Русия чича му Малкия Генко. От Малкия Генка, брат на дяда ми х. Христа имаше останало много тефтери, писма и пусули ...“. Свидетелство за връзките на Генко Даскалов с Русия са запазените в семейството предмети „с вензел Г.Д. и дата 1771 г.“, които той донесъл от Русия (Daskalov, 1931, р. 5).

Изобр. 3. Работа на „врачански“ долап за точене на коприна.
Източник: Регионален исторически музей – Враца

Генко Даскалов следва утвърдения модел – в момента, в който развива търговията си и забогатява, той си наема агенти, които да обикалят, да събират коприната за него и да пътуват до Русия, а самият той ръководи процеса от Трявна¹³. За мащабите на търговията с коприна пише П. Р. Славейков: „Наумяваме си и туй още, що сме чували от стари хора, че в Трявна коприна излязвало до 1200 – 1300 оки, а сега едва ли 500 или 600 оки“ (Daskalov, 1931, р. 5). Богомил Даскалов сам се опитва да прави изчисления за мащаба на

12 Това най-вероятно са записи в търговски тефтери, принадлежали на членове на фамилията.

13 Така действа и х. Христо Рачков от Габрово.

производството въз основа на запазените данни от търговските тефтери: „Все пак можем да имаме представа за производството на коприна като вземем за пример 1784 г., когато само за Москва е изнесено 1352 оки като не изпускаме из предвид нуждите на местния казаслък, който е употребил не по-малко от 200 оки, нуждите за домашна изработка още 200 – 300 оки и изнесената за Узунджово, Одрин, Цариград партиди коприна от други търговци; ще се достигне числото 2000 оки“ (Daskalov, 1931, p. 12). Последното твърдение е от особена важност, тъй като показва, че производството задоволява не само домашните нужди, но и характерните местни занаяти като казаслъка и освен това участва във вътрешните и външните пазари.

Изобр. 4. Копринени буби.

Източник: Регионален исторически музей – Враца

Подобно на вълнената protoиндустрия, и тук се наблюдава механизирание на процеса с изграждането на водни приспособления за точене на коприна – т.нар. долапи. Така в записките на Б. Даскалов през 1824 г. се срещат имената на 11 долапчи: Ценю Кешиш, Боню Чушка, Ангел Дончу, Ангел Петър, Пенчо Кулюмджи, Цаню Димия, Нейку Качул, Грозю Качул, Дончу Колю, Рачу Колю, Стойчо Папукчи и пр., всички тревненци. Лица, които са отивали да точат на долапите, са тревненци и от колибите. Това сведение е много важно, защото показва маща-

бите и размах на дейността. Споменават се имена на колиби Стайновци, Стояновци, Тодорци, Раювци, Фъртуни, Добревици, Войниците, Чакали, Поповци, Рачовци, Дълбоки, Томчевци, Станчовци, Йововчи, Дебели рът, Цеперани и пр. (Daskalov, 1931, p. 10).

Отделни представители и фамилии от българския стопански елит през Възраждането се отличават с активната си роля в организацията на копринената protoиндустрия. На първо място трябва да се постави х. Христо Рачков от Габрово. Периметърът на неговата стопанска активност е твърде впечатляващ: Габрово, Търново, Казанлък, Свищов, Ловеч, Враца, Стара Загора, Хасково и много други, та чак до Одрин. Дори да става дума за изкупуване на коприна, а не за разпръсната манифактура, данните показват географския ареал, в който този тип производство е разпространено. В наблюденията, направени от Св. Янева върху търговския му тефтер, се забелязват няколко особено важни момента, които илюстрират мащабите на това производство (Янева, 2003). На първо място, прави впечатление, че най-силните години от дейността на х. Христо Рачков с коприна са 1796 – 1802 г. (Янева, 2003, p. 32). Коприната е изнасяна през Русе и Свищов за Букурещ, а от там

една част се пласира в Москва, а друга – към Брашов (Yaneva, 2003, р. 33). Разглежданият тефтер на х. Христо Рачков ясно очертава характерната за протоиндустриалните производства реализация на стоката на далечни пазари. Същевременно той се явява и организатор на това производство. Макар и спорадично, в тефтера присъстват записи за закупуване на коприна: от „баба Добрювица“ – 4 оки 130 драма коприна, от „баба Марковица“ – 3,5 оки за 70 гр. и гр. Това са непосредствените производители на коприната, които вероятно той е включил в своите изкупни мрежи. Същевременно той предоставя и инструментариума, нужен за това производство. В един запис се посочва, че е предоставил на поп Радул от Кулифареве 4 таби (*копринарски*), като през 1796 и 1802 г., Рачков купува от него неголеми количества коприна. Данните позволяват да се допусне, че х. Христо организира производството и предоставя нужните инструменти на производителите (Yaneva, 2003, pp. 42 – 43). Освен това той се занимава и с инсталиране на долапи за обработка на коприна (Yaneva, 2003, pp. 42 – 43). Последното е особено важно и във връзка с твърдението на П. Цончев, че той успява да сложи в Казанлъшко 20 долапа „да му работят“, а в Търново – 40, „преди да избяга“¹⁴. Причината за поставянето на съоръженията в двата града, а не в Габрово според П. Цончев са кърджалийските нападения (Tsonchev, 2021, pp. 601 – 602). Ще се спрем по-подробно на този момент, защото той показва една съществена бариера пред това производство – отбелязаните вече локални монополи. От писмото на х. Христо Рачков до х. Теодосия Йовчев в Букурещ от 1800 г. обаче става ясно, че тези долапи не са собственост на габровския предприемач, а на местния казанлъшки първенец Мустафа ага. „Тука в Казанлак – пише Хр. Рачков – сига курдисах на агата салтъ 20 долапи дибела коприна и му курдисахъ 40 долапи тънка... От габровските колиби от тревненските се в Казанлак идат паишулите, зема ги се агата по грош оката. И ни дади на идин българин да кордиса идин долап, ами се я агата зема. Ала ази сам пазарил сас агата готова да я зема, хем от другите подолу“ (Yaneva, 2003, pp. 45 – 46). Както се вижда от текста на писмото, не толкова несигурността, породена от „кърджалийското време“, колкото интересите и възможностите на местните първенци са препятствие за свободното му развитие. Хората с власт разполагат с възможности да създават местна регламентация за този тип производство. Агата е наложил монопол върху изкупната цена на суровината, както и в нейната обработка. В подкрепа на подобно твърдение е и наличието на запис във въпросния тефтер за закупена коприна през 1802 г. от Исмаил ага Тръстениклиоглу на стойност от 13 500 гроша, което според Св. Янева отговаря на 600 оки (Yaneva, 2003, р. 43). Последната сделка е сключена в разгара на размириците, но ясно личи, че те не оказват влияние върху доходоносния бизнес. Самият факт, че аяните участват в този тип търговия, е показателен за неговите размери и най-вече, че се касае за твърде доходоносна търговия.

Подобно на други едри търговци и предприемачи – хаджи Минчо хаджи Цачев, Колю Фичето, и х. Христо Рачков бързо оценява предимствата на казалийския център Търново, с възможностите за търговия и добри контакти, и напуска родното Габрово. Премества се в Търново още през 90-те години на XVIII в. Тук разгръща дейността си, като се занимава трайно с лихварство и създава връзки посредством услуги и заеми, които прави, с висшите среди както сред православно духовенство в митрополията, така и сред местните

14 В най-размирните години Христо Рачков напуска Габрово и се мести в Казанлък, откъдето продължава да управлява търговията си посредством свои агенти по места.

османски управници. Центърът на неговата дейност в Търново е ханът, който построява – известен като Габровския хан.

Ако към профила на протоиндустриалния предприемач х. Христо Рачков се добавят и другите му стопански активности, ще се очертае една твърде интересна картина, която характеризира по-голяма част от представителите на българския стопански елит през Възраждането. Освен с коприна, която безспорно заема доминиращо място, в търговската практика на х. Христо Рачков се откриват приблизително още 122 вида стоки: храни и подправки, спиртни напитки, животни, дрехи и кинкалерия, метали и метални изделия и много други (Уанева, 2003, р. 47 – 48). В същото време, той инвестира и в земя и недвижими имоти, занимава се и с лихварска дейност (Уанева, 2003, р. 55).

Впечатляващи са мащабите на копринената протоиндустрия, организирана от врачанската фамилия Хаджитошеви. Запазеният и публикуван архив на семейството, отдавна въведен в научно обращение, все още остава недостатъчно оползотворен. В документите се открояват някои специфики на семейния бизнес на Хаджитошеви, които заслужават внимание. Протоиндустриалното производство на коприна като че ли доминира първите две поколения от фамилията – хаджи Тошо и синовете му Димитраки, Цветко, Йованчо и Костагин. Особено добре е документирано то при Димитраки Хаджитошев. Третото поколение обаче – внуците на хаджи Тошо, по-скоро се насочват към други стопански активности – откупване на данъци, търговия с животни с вече автономното Сръбско княжество през 30-те и 40-те години, а коприната за тях остава периферна стока. От запазена рекапитулация на съдружието на хаджи Тошо с чичо му Йончо, отразяваща периода 1775 – 1788 г., се вижда, че най-голямата печалба на фирмата идва от търговията с коприна. За период от 14 години двамата съдружници са спечелили сумата от 22 375 гроша, или 41,3% от брутната си печалба (History, 1976, pp. 137 – 138). В търговската кореспонденция се забелязва, че през 20-те години на XIX в. двигател на семейната фирма става Димитраки Хаджитошев. Както вече беше отбелязано, организираното от Хаджитошеви производство на коприна се локализира в над 70 селища, разположени около Враца, Оряхово, Берковица и Белоградчик, в които по-голямата част от домакинствата като допълнителен поминък отглеждат черници, хранят копринени буби и точат в домашни условия груба коприна (Уанева, 2003, р. 111). Подобно на х. Христо Рачков, и Хаджитошеви уреждат сезонното инсталиране на долапи в редица села, обслужвани от квалифицирани майстори долапчи, работещи изцяло с принадлежащи на Хаджитошеви суровини и оръдия на труда, често събрани под един покрив и под надзора на специални техни агенти. На долапчиите се заплаща на ока източена коприна, като им се отпускат и авансови суми. При тази форма на организация на производството на по-фина коприна Хаджитошеви приемат още по-ясно функцията на предприемачи, а преките производители са поставени в положението на наемници (Уанева, 2000а, р. 282). До 1812 г. във Врачанската каза са изпратени долапчи с долапи в Криводол, Краводер, Раково, Лиляче, Чирен, Власатица, Галатин, Девене, Пещене, Вировско Комарево, Бръкачево, Буковец, Типченица, Ослен криводол, Лик, Брусен, Роман, Радовене, Струпец (*двама*), Горна и Долна Кремена (по един), Върбешница, Цакунница, Кален, Горна и Долна Бешовица (по един), Синьо бърдо, Камено поле, Боженица, Работина (*двама*), Лютиброд, Баница и др. Долапите в по-голямата си част са собственост на Хаджитошеви (Harizanov, 1977, р. 61).

Изкупуването на коприната става с помощта на посредници – калаузи, които дават

предварително парите на селяните, т.е. изкупуват стоката „на зелено“. С времето Хаджитошеви монополизират този процес не само в района на Враца, но и в твърде широк периметър. Периодично техни агенти им съобщават за цената на свилата в Тетевенско, Пазарджишко, Неврокоп, което показва един твърде сериозен мащаб на търговските операции (Harizanov, 1977, pp. 62 – 64).

Същевременно се забелязва не само прилика в организацията на коприненото производство между двата специализирани в това производство района – Търново и Враца, но и тясна връзка между местните търговци и предприемачи. Документирани са връзките на Димитраки Хаджитошев с търновския търговец Сава Хаджилиев. Последният е брат на г-р Никола Пиколо и син на Сава Хаджилиев Казанлъкльогу (Sharova, Mircheva p. 580). Дватамата търгуват с най-разнообразни артикули – восък, зайчи кожи, сахтяни, чоха, но основно търговията им се върти около коприната. През май 1826 г. Сава Хаджилиев изпраща на Димитраки Хаджитошев 35 долапа за точене на коприна. Интересен е начинът за тяхното договаряне: „Спорет каквото хортувахме сас вашя милос и ви са врекох мутлак да ви провoд-я долапчия, и като годoхa члорбачиите от селата хортувах сас тях, рекох и на агата, та им каза, какво има воля за туй нящо онагюре. И чорбачиите като си отидоха на село, и сториха хабер, и ми отбраха 35 дулапи“ (Sharova, Mircheva p. 301). Явно, долапчиите от съседните на Търново села се организират от местните първенци, като във веригата е включен и местен османски чиновник (споменатият ага), който вероятно участва в търговията с коприна. Аналогична е ситуацията и във Враца, където местният войвода Юмер бей също е партньор на Димитраки Хаджитошев и участва и в сделките със Сава Хаджилиев (Sharova, Mircheva pp. 302, 310 – 311). Впоследствие, явно, се стига до неразбирателство между двамата партньори – Димитраки и Сава поради по-висока цена на коприната, която Юмер ага договаря с арнаутите¹⁵, и се налага Сава да му припомни, че „ихтибаря на човека е най-големия мулк и сирмия“ (Sharova, Mircheva p. 310).

Междувременно, докато Хаджитошеви са ангажирани със събирането на коприната във Врачанско и Берковско, техният търговски партньор от Търново Сава Савов обхожда Румелия и проучва цените по тамошните пазари. В писмо от 17 юни 1826 г. той съобщава във Враца, че е посетил Сливен, Одрин, Узунджово, Цариград и някои места в Анадола. Цената на свилата спаднала и Савов пише, че може да даде от 35 до 38 гроша на оката (Harizanov, 1977, p. 68). В разглежданото писмо за изпращането на долапчиите се посочва, че са пазарени за „по 2 гроша и 10 пари на ока долаплик“ и ако „артисуват“, да провoди „и на Беркович 10-те долапа“ (Sharova, Mircheva p. 302). Последното е продиктувано от факта, че ако останат без работа долапчиите, Сава ще трябва да ги обезщети, или както сам посочва: „защото мози да си търсят от мене зараря“ (Sharova, Mircheva p. 302).

За качеството на този тип производство на коприна в района на Врачанско свидетелства друго писмо на Сава Хаджилиев от 30 юли 1826 г.: „Анчак не ми пишеш от коя свила остана: от врачанцката или от Лом и от белогратийцката. Ако е от врачанцката тенка от моите долапчи [и] на тъзи паха, дето ви рекал бей ефенди, по 42 гроша я земам. Или ако е от Лом и от Белиглатчик, тогива мози да е долна от 38 гроша до 40 и то да я види Луката [Лука Хаджипараскевов], ако не струва да я земе. И за беркофцката ви пиша на Лукакито

15 Вероятно албански търговци на коприна.

на книгата, какво да сторите. Илем, ако не е дават сас полица за Станбол, то има и другий колай – на Узунчюве мозя да сторя теслим парите“ (Sharova, Mircheva p. 311).

Цитираната кореспонденция ясно оформя веригата на производство и търговия, която включва двама предприемачи – Димитраки и Сава, двама представители на провинциалния османски елит – агата от Търново и войводата на Враца Юмер бей, местни селски първенци от съседните на Търново села и занаятчици долапчици. На въпроса за участието на местните мюсюлмани в търговията с коприна ще се спрем отново.

Значителна част от първокачествената коприна е предназначена за износ на далечни пазари: Средна Европа (през Свищов, Букурещ и Крайова, където Хаджитошеви са в съдружие с местни български търговци), Русия. В същото време, търгуват и в Истанбул, и на панаирите в Османската империя (Yaneva, 2000, p. 111; Sharova, Mircheva p. 311).

Светла Янева отбелязва, че формата на организация на коприненото производство, практикувана от Хаджитошеви, при която те приемат още по-ясно функцията на предприемачи, контролиращи целия процес, а преките производители са поставени в положението на наемници, има характер на типична децентрализирана манифактура – putting-out или Verlagsystem (Yaneva, 2000, p. 111).

5. XIX век – закони и регулации

Във времето, в което българскитеprotoиндустриални предприемачи влагат енергията си да организират мащабното производство на коприна, т.е. 30-те години на XIX в., османската държава прави опити да регламентира търговията с тази твърде доходна стока. През 1831 г. е назначен специален чиновник Йомер Лютфи ефенди (Harir ticaretine memur¹⁶), който трябва да организира данъчното облагане и въобще механизмите на реализиране на търговията с коприна¹⁷. Преди да заеме този пост, той дълго време е надзорник на ихтисаба¹⁸ в Измир¹⁹.

Османските документи очертават основните проблеми, пред които това производство се изправя. На първо място, това са ниските цени, на които се изкупува готовата продукция. В тақрир от 10 юни 1831 г. Йомер Лютфи ефенди посочва, че произведената в Търново коприна до 1831 г. достига обем между 15 и 20 000 оки. Поради изкупуването на по-ниски цени на готовата продукция тя спада до 4000 – 5000 оки. Благодарение на предприетите от Йомер Лютфи ефенди мерки за повишаване на изкупната цена, произведеното количество коприна в районите на Амасия, Солун, Одрин и Търново се увеличава на 70 000 – 80 000 оки²⁰.

Държавата също забелязва увеличението на производство на коприна, както и повишеното търсене на пазара в Търновско. В заповед до румелийския валия от 23 август 1836 г. се съобщава следното: „Понеже от ден на ден цената на добиваната коприна в Турция се уве-

16 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi – İstanbul (BOA–İstanbul), HAT., 537 – 26398. В груп документ от 11 май 1831 г. е посочено, че е назначен за надзорник на коприната: BOA – İstanbul, C.ML. 626 – 25735. В тақрир от 10 юни 1831 г. също е посочен като надзорник на коприната (Harir Nazırı): BOA – İstanbul, HAT. 535 – 26290.

17 BOA – İstanbul, HAT. 536 – 26373; HAT., 537 – 26398. C.ML. 626 – 25735.

18 Пазарна такса – за правото на продажба.

19 BOA–İstanbul, HAT. 736 – 34945, 18.06.1827; C.AS. 800 – 33936, 6.08.1829.

20 BOA–İstanbul, HAT., 537 – 26398.

личава, населението се е заело да сади черничеви дръвчета в подходящите за целта места и да произвежда коприна. По такъв начин, освен в Търновската околия, Никополски окръг, добива се коприна още и в другите околии и околни села, а в Берковската околия, близка до тия места се добива [коприна], която възлиза на около пет-шест хиляди оки“ (Dorev, 1940, p. 207).

Посочената вече връзка между отделните райони, специализирали се в производството на коприна, е документирана и в османските документи. Особено интересен е един документ от 8 юли 1825 г., в който се посочва, че понеже в Търново нямало добри майстори (долапчи, *harir dolarcıları*), от Одрин се изпраща хаджи Атанас (*acı Tanaş*), който за работата си ще получава месечно по 250 гроша, както и 100 гроша за разходи²¹. Това посочване е от особена важност, тъй като показва пътя, по който се разпространява технологията на коприненото производство.

През 1831 г. е променен и начинът на данъчно облагане на коприната. В заповед до търновския войвода се посочва, че с царско ираде е заповядано освен „налога, който се събира от по-рано, да се събира още и десятък“. Коприната, произвеждана от раята в Търново, според досегашния обичай била закупувана от войводите на по-ниски цени и като се продавала извън Империята, печалбата оставала за войводите. Споменатият назначен надзорник на коприната Йомер Аютфи ефенди е направил запитване как следва да се събира новият десятък от произвежданата и продавана в Търновско коприна. Въпросът бил отнесен до надзорника на налозите, който съобщил, че следва да се събира от продавача при продажбата. Понеже в случая продавачи се явяват войводите, то следва те да плащат десятъка при окончателната продажба (Dorev, 1940, pp. 152 – 153).

Що се отнася до посочения налог „който се събира от по-рано“, то това е таксата за теглене на коприната (*resm-i mizan*, *mizan resmî*, *mizan-i harir*). Разпоредено е тя да се изразходва за „нуждите на държавния арсенал и марина“ и изрично се препоръчва на румелийския валия да заповяда да се пази от „прахосване и пилеене“. Последното е продиктувано от практиката коприната да се продава „отсреща (във Влашко) или в Албания, като десятъкът и таксите за теглене се прибират от войводите, аяните или от разни други лица“ (Dorev, 1940, p. 207).

Показателни за ръста на коприненото производство в Търновско са направените изчисления от Доанджан Кьосеоглу на таксата за теглене на коприна през периода 1821 – 1840 г. Въпреки несъвършенствата на регистрите, които той използва, се забелязва трайна тенденция на увеличаване на събирания размер от 12 000 гроша през 1821 – 1822 г. до 115 000 гроша през 1839 – 1840 г. Същото се отнася и за въведения десятък (*öşür*) – от 50 000 гроша през 1832 – 1833 г. на 115 000 гроша през 1839 – 1840 г. (Köseoğlu, 2022, p. 23).

През 1836 г. таксата за теглене на коприна (*resm-i mizan*) възлиза на 46 667 гроша, а десятъкът – на 56 000 гроша. За да придобием представа за размерите на производството в Търновско, ще посочим същите показатели за района на Одрин. Там сумата на посочените такси е следната: таксата за теглене на коприна (*resm-i mizan*) – 190 000, десятък – 133 340 гроша²². Напълно естествено е в Одринско обемите да са много по-значителни, но все пак се вижда, че коприненото производство в Търновско доближава 1/3 от това в района на Одрин.

В злоупотребите с производството и търговията на коприна участват не само местни-

21 BOA-İstanbul, C. İKTS 45 – 2212.

22 BOA –İstanbul, D. BŞM. TRE. d. 15 696, s. 2.

те държавни чиновници, които са преки участници във веригата производство – търговия. В Търновско има група, включваща търновския митрополит (вер. Иларион Критски), чорбаджи Янко от Търново, хаджи Йордан от Елена, хаджи Илия от Лясковец и секретаря на кадийския съд Абди ефенди, които „постъпвали несправедливо към честните раи, като закупували насила произведената от тях коприна, по черидесет гроша оката и пакостили на управлението“. Търновският войвода иска „тяхното заточване и пропъждане“. Това негово действие обаче прилича повече на ликвидирание на конкуренцията, отколкото на загриженост за „бедните раи“ (Dorev, 1940, pp. 184 – 185).

Ниската изкупна цена (25 гроша) и задължението раята да предоставя преференциално произведената коприна на войводите, води до развитие на контрабанда. За да се спре контрабандата, през 1840 г. е разпоредено „за да не продават раята коприна на друго място, а да я донасят в Цариград“, войводите да снабдяват стопаните с квитанция за платени налози (такса за теглене и десятък), а самите те да се „откажат от купуване на коприна, като се предостави на раята сама да я продава“ (Dorev, 1940, p. 250). Явно, че с Танзимата ролята на войводите в манипулациите на пазара на коприна е минимизирана, което ще подобри и стопанската конюнктура на този тип търговия.

От казаното дотук могат да се направят няколко важни извода. На първо място, се вижда ясно, че държавата обръща сериозно внимание на регламентирането на производството и търговията с коприна. Възможностите, които имат местните османски чиновници за нерегламентирана намеса, постепенно се ограничават. Това ще способства за по-активното участие на българите в тази твърде доходоносна стопанска активност от тук нататък. Забелязва се, че между отделните производителни райони има връзка – те не се развиват изолирано. Цялостната картина съответно показва значителните мащаби на това протоиндустриално производство.

Именно тук се вижда и голямата разлика с вълнената протоиндустрия. Държавата регламентира търговията с коприна, като настоява производителите сами да продават готовата си продукция. Вълнената протоиндустрия следва различна логика. Тъй като тя осигурява платовете за униформите на новата армия на султан Махмуд II, производството е свързано с даването на тежки наряди от страна на производителите. Чак след това останалата продукция може да се пласира на свободния пазар. Това обстоятелство прави твърде трудно пълноценното участие на майсторите абаджии в търговията с вълнени платове. Обратното – липсата на сериозна държавна намеса превръща търговията с коприна в твърде доходоносен бизнес през 30-те и 40-те години на XIX в., в който, както стана ясно, българите участват активно.

В заключение трябва да подчертаем, че наложената в историографията теза за западането на копринарството около 1825 или 1829 г. не съвпада с представените данни в изворовия материал²³. Документи от Османския архив в Истанбул свидетелстват, че през 30-те години на XIX в. има засилено търсене на коприна, повишаване на цената ѝ, а в резултат на това – и засилен интерес от страна на производителите за увеличаване на производството.

23 Този теза е подхранвана най-вече чрез многократно прецитиране разказите на Петър Цончев и Иван Богданов и не се основава на сериозни изследвания и анализи на наличния изворов материал.

6. От протоиндустрия към индустрия. Копринените фабрики от 60-те години на XIX век

През 60-те години на XIX в. фокусът на производството се измества към добиване и продаване на бубено семе. Редица фактори благоприятстват появата на по-големите централизирани предприятия и фабрики в областта на коприната през 60-те години на XIX в. Това са основно масовото производство на основната суровина, дългогодишните традиции и опит в производството, евтината и относително квалифицирана работна ръка, както и голямото търсене в Европа в резултат на болестта *rebrine*, засегнала европейските държави (Yaneva, 2000, pp. 122 – 123).

Във Франция през 50-те години производството на естествена коприна силно намалява в резултат на посочената болест. Много от френските греньори и търговци започват да доставят семе, пашкули и готова естествена коприна от Османската империя, и в частност от очертаните вече райони – Търновско, Врачанско, Старозагорско и др.

Показателна в това отношение е откритата през 1859 г. в Стара Загора фабрика за коприна от френския търговец Бонал. Макар и тя да се определя като протофабрика или манифактура (Roussev, 2016, p. 41), важно е да се отбележи, че в нея са инсталирани 48 парни чарка (Paskaleva, 1960, p. 72). Той купува старата спиртна фабрика на ниска цена, както и още празни места и построява нова голяма фабрика за точене на коприна. В нея работят 60 момичета, а годишно се източват в коприна 40 000 – 50 000 оки пашкули. Готовата коприна е изпращана в Марсилия. Фабриката функционира до смъртта на Бонал през 1873 г. (Paskaleva, 1960, p. 73).

През 1859 г. от Търновско италиански и френски агенти закупуват около 100 000 оки пашкули. На следващата година френският търговец Арнал урежда специален гренаж²⁴ в Трявна, който постига значителни успехи. През 1861 г. голяма група френски греньори организират гренажи в Търново, Дебелец, Килифарево, Дряново, Габрово, Трявна и Елена. Тогава за Франция са изнесени 2000 оки бубено семе, като част от износа е реализиран от френската търговска фирма Беран в Букурещ (Paskaleva, 1960, p. 73).

В същото време, във Врачанско според мнението на австрийски експерти е отглеждан специален сорт коприна, ценен много на австрийските пазари. Цената на една ока бубено семе е 300 пиастра, а на пашкулите – 25 – 30 пиастра за една ока. През 1829 г. от Враца за Австрия е изнесено 6489 фунта бубено семе на стойност 135 219 флоринта (History, 1976, p. 290).

Според Феликс Каниц чрез местните евреи Враца „поддържа... голяма търговия с буби и коприна“. „Градът – пише той, представлява център на цялото производство в окръга, което възлиза годишно на 12 000 оки буби и 1000 оки коприна. Някои селища, като Хуйовене и Караш, произвеждат по 1500 – 2000 оки, други като Лакатник – само по 100. Коприната се предава изключително в малките примитивни филатури на евреина Соломон Сабитай от София. В работилницата видях много български момичета, заети в сортиране, изваряване и предене на нишката, за което дневно получават по 3 – 4 пиастри (наши 40 талера). Гото-

24 Гренаж – съвкупност от процеси за производството на качествено бубено семе. Речник на българския език на БАН (онлайн), в: <https://ibl.bas.bg/rbc/lang/bg/%D0%93%D0%A0%D0%95%D0%9D%D0%90%D0%96/> (последно посетен на 10.02.2025 г.).

вата копринена суровина се продава на майстори гайтанджии от Албания, а пашкулите заминават за по-големите предприятия в Търново и Одрин или чрез търговски представители за Франция“ (Kanitz, 1995b, pp. 271 – 272). Същевременно през 1870 г. фирми от Франция и Швейцария откриват във Враца две представителни търговски кантори за закупуване и износ на бубено семе и коприна (History, 1976, p. 290).

Както се вижда от изнесените данни, западните държави – Франция, Италия, Австрия, Швейцария, успяват да намерят нужните суровини в оформилите се копринопроизводителните райони в османска Румелия. В наблюденията на Ф. Каниц отново се подчертава вече установената връзка между специализираните селища за производство на коприна.

Интересно е да се отбележи, че българските предприемачи бързо се преориентират от организацията на производството на коприна към производството на пашкули и бубено семе. Това за пореден път доказва тяхната гъвкавост спрямо пазарните условия. В марксистката историография обикновено на участието на българите в този пазар се гледа като на губеща страна. В. Паскалева отбелязва, че през 1858 г. един килограм „бубено семе струвал у нас 180 франка, а се продавал във Франция двойно по-скъпо – по 350 франка“, а К. Панайотова допълва, че „наши и чужди търговци закупуват пашкулите на изгодни цени и по този начин присвояват принадлежната стойност (както че ли не е това идеята на изгрите на размяната) (Paskaleva, 1960, p. 73; Panayotova, 1975, p. 82). Още по-фрапиращ е изводът на К. Панайотова (позовавайки се на К. Косев), че „разложението на турската феодална система и пълното хазйиничене на чуждия капитал в страната предизвиква непоправимо разстройство във финансите на империята“ (Panayotova, 1975, p. 87). Подобен тип идеологически трафарети, наследени от марксистката историография, по никакъв начин не отразяват икономическата реалност в Империята.

Данните, с които разполагаме, за сериозен бум в производството и търговията на пашкули и бубено семе до 70-те години на XIX в. ясно показват високата доходност и активното участие на българите в нея. Показателно е, че и през 1869 г. 40 италиански греньори и 60 – 70 френски продължават усърдно да се занимават в Търновско с производството на бубено семе, пашкули и сурова коприна (Panayotova, 1975, p. 84). Също така особено интересен е отпечатъкът, който оставя този процес и във фолклорната памет. В песен от Килифарево двама братя майстори „искали да правят голяма аврика (*фабрика*), за да фъкат (*произвеждат*) италианците буби за семе“ (Panayotova, 1975, p. 84). Самият факт, че понятието „фабрика“ навлиза дори във фолклорните текстове, показва съществената модернизация, която внася тази индустрия сред българското население. Същевременно връзките на Габрово с Италия налагат въвеждането в габровското училище на изучаване на италиански език като задължителен предмет наравно с френския (Tsonchev, 2021, p. 342). Не само нужните езици за пълноценното участие в копринената търговия се включват в учебните програми. Младежи от Враца са изпратени да изучават бубарство и копринарство в Италия, като един от тях е Никола Войводов²⁵. Някои учители, които осъзнават нуждата от научни знания, включват в учебните си програми подобни уроци, които се преподават и на възрастни. Така например оряховският учител Тома Младенов преписва едно ръководство по бубарство и

25 Никола Хаджикръстев Върбанов (Никола Войводов) е български революционер, роден във Враца през 1842 г. Баща му – хаджи Кръстю, е виден врачански търговец, който се занимава с джелепчийство, винарство, бубарство и копринарство. Според изворите има италиански партньори в бизнеса си.

преподава на всички интересувачи се. Врачанският учител Христо Н. Даскалов²⁶ изнася сказки по темата в неделното училище, запознавайки и гражданите с бубарството и копринарството (Harizanov, 1977, p. 69).

Както става ясно, коприната се превръща не само в доходоносна търговия, но и в повод за цялостна модернизация на българското общество през XIX в. Този процес най-добре се наблюдава при фабриката на Стефан Карагьозов в Търново.

Търново и близките селища не просто се оформят като специализиран район за производство на коприна, пашкули и бубено семе. Тук като в лабораторни условия може да се наблюдава цялата еволюция на това производство. Връщайки се към основната тема на този текст, можем да твърдим, че в случая на търновската фабрика за коприна се наблюдава ясно преходът от протиндустрия към индустрия, т.е. реализация на втората фаза от теорията за протоиндустриализацията.

В литературата до този момент фабриката на Стефан Карагьозов е причислена по-скоро към категорията „протофабрика“ (Roussev, 2016, p. 41). Подчертана е и „мъчителната борба на българските търговци“ срещу „интензивното проникване на чуждия капитал и стремежът му да подчини производството и търговията на бубено семе, пашкули и коприна“ (Panayotova, 1975, p. 86). Последното обаче като че ли не поставя Ст. Карагьозов в състояние на „мъчителна“ борба, а напротив.

Типичен за времето си²⁷ предприемач, с разнообразна търговска дейност, опериращ със значителни капитали, Стефан Карагьозов прави една твърде важна стъпка, която го отличава от останалите представители на възрожденския стопански елит, а именно фабричната дейност. Той е син на бакалин и първоначално също се занимава с търговия с бакалски стоки. Това не е твърде висок старт за него и реално той сам натрупва капиталите си, оформя деловите и социалните си контакти, ставайки част и от местния административен елит (Yaneva, 2011, pp. 258 – 259). Историографската оценка за последното не е особено ласкава. В много изследвания може да се види мнението, че това е резултат от сервилното отношение към турските първенци. Подобен тип оценки, инспирирани от спомените на съвременници „доброжелатели“, не допринасят особено за задълбоченото разбиране на реалното място на българите в османската политическа и административна система, в която те най-често влизат в резултат на натрупания социален престиж основно на базата на стопанската си активност.

Преминал през множество съдружия с видни търновски търговци, през 1860 г. Карагьозов отваря собствена фабрика за производство на спирт. От обработка на царевица той получавал 95-градусов спирт, а дневното производство възлиза на 200 оки. Отпадъците се оползотворяват във ферма към фабриката за угодяване на прасета. Впоследствие достроява нови помещения към вече съществуващата фабрика за спирт, доставя подходяща техника и така оборудва голяма модерна мелница. Там добива „тънко“ брашно, известно още като немско брашно. Дневното производство на мелницата възлиза на 200 – 250 оки брашно (Koleva,

26 Христо Даскалов е от богатия чорбаджийски и търговски род Даскалови от Трявна. Повече за търговията с коприна на представители на рода Даскалови вж. параграф 4 „Превръщането на коприната в стока. Намесата на търговците и предприемачите“.

27 50-те – 70-те години на XIX в.

Koleva, 2014, pp. 202 – 203). Както се вижда, основен стремеж на Карагьозов е да се затвори цикълът, а тук става въпрос за индустриален цикъл.

През 1861 г. се поставя началото на фабричното точене на коприна в Търново. Италианската филма Doina от Бергамо открива предприятие за печене на пашкули и точене на коприна. Фабриката е със смесени капитали – италиански и български, а съдружник в нея е Стефан Карагьозов, който предоставя и част от сградите на спиртната фабрика. Фабриката е оборудвана от представители на фирмата „Бианки и Нотари“, като първоначално са инсталирани 48 ръчно задвижвани долапа, впоследствие са допълнени с още 40 долапа. Инсталирани са 20 предачни машини от италиански тип, парен котел и парна машина от виенската фирма W. Prick & Siegel (Panayotova, 1975, pp. 84 – 85; Koleva, Koleva, 2014, pp. 208 – 209). Отчитането на последното е ключово за правилното ситуиране на фабриката в индустриалния напредък на Османската империя. То позволява да не се съгласим с причисляването на фабриката на Стефан Карагьозов към категорията на протофабриките, а към същинската фабрична индустрия.

За да не звучи прекалено пресилен този извод, нека видим как Феликс Каниц описва фабриката, тъй като той не може да бъде обвинен, че не познава истинската индустриализация: „кратките свободни часове ... посветих на посещението на „фабриката“ в близкия Маринопол. Там, сред безбройни малки ракиджийници, намерих в основаното от господин Карагьозоглу великолепно предприятие копринена предачница, мелница и спиртна рафинерия, задвижвани с пара и водна сила, отклонена от Янтра. Въпреки доста целесъобразното устройство на последните два фабрични отрасла, те все пак, по различни причини, много трудно можеха да отстоят на конкуренцията на вносните стоки. За това пък копринената предачница вървеше много по-добре; заварих я в пълен ход; но все пак тя беше наета и ръководена от предприемчиви италианци и швейцарци. Обясненията, получени тук и през по-нататъшните пътувания показваха, колко важен е доходът от копринарството за българското население; в том III ще приведа някои красноречиви данни за този отрасъл. Докато разглеждахме дори за европейски мащаб значителната фабрика на Карагьозоглу (*während wir die selbst nach europäischem Maßstabe bedeutende Fabrik Karagiozoglu's besichtigten*)²⁸ и отново се учудихме на постиженията на обикновените български майстори, издигнали постройки и създали няколко смислени уреди“ (Kanitz, 1995a, pp. 212 – 213). Каниц определя фабриката на Карагьозов като „дори за европейските мащаби значителна фабрика“. Това е твърде показателно как трябва да се възприеме тази фабрика. Самият факт, че през 1862 г. той открива филиал в Габрово под ръководството на съдружника си Хр. П. Селвели, е красноречив за реалните мащаби на фабричното производство и мястото му в европейските пазари.

Първоначално годишното производство на фабриката достига до 2000 kg коприна от преработката на 500 000 оки пашкули. Във фабриката работят средно по 50 – 70 работници – българки и италианки, а през усиления сезон се наемат още, като цифрата им достига до 180 – 200, а понякога и 300 души. Според други данни във фабриката работят 450 момичета, от които 150 чистят пашкули и 300 точат коприна (Panayotova, 1975, p. 85). Момичетата на машините получават високата за времето си надница от 10 гроша, а общите работници – по 4 гроша. Заплащането, което Стефан Карагьозов осигурява на своите работници,

28 В оригиналното издание: Kaniz, 1882, p. 175.

е доста високо спрямо стандартите по онова време (Koleva, Koleva, 2014, p. 210). През 1869 г. представителят на фирмата – италианецът Викенти, решава да напусне България и продава своя дял на Стефан Карагьозов, който става едноличен собственик. Затова фабриката в Търново става известна сред населението като „Карагьозовата фабрика“.

Същевременно през 1868 г. в Търново започва да функционира и още една фабрика, собственост на Стефан Сарафов (*Сарафиди*). Макар и значително по-малка като размер и ръчно загивана, в нея се изпичат и точат пашкули в значителни обеми. В същото време, тя също използва италиански инвестиции (Panayotova, 1975, p. 86).

Важно е да отбележим, че и Габрово става средоточие на чужди инвестиции в обработката на пашкули и производството на коприна. През 1862 г. французинът Спенсен построява в Габрово специална пещ за умъртвяване на какавидите. Той довежда 20 – 25 квалифицирани италиански работнички, които да управляват инсталираните долапи, а скоро също въвежда в предприятието си парен двигател. Пещи за печене на пашкули в Габрово отваря и Фратели Пиачентели от Милано, а филатури²⁹ откриват Арнал и Фасион Вучина от Марсилия.

Ясно се очертават контурите на фабричната индустрия в региона на Търново и Габрово и бавното прерастване на копринената протоиндустрия в индустрия.

Безспорно участието на чужди капитали в изграждането на тези фабрики изиграва катализираща роля за този процес. Тук няма да се съгласим с констатацията в марксистката историография, че става въпрос основно за експлоатация на евтина работна ръка и „хазайничене на чуждия капитал“. Самият факт, че европейските предприемачи правят тези инвестиции, оказва благотворно влияние върху българските търговци. Те имат възможност да бъдат част от управлението на твърде сериозни предприятия, които, както видяхме, са значими дори за европейските мащаби. Те трупат делови опит в бизнес начинания, които не просто трябва да са конкурентни на европейските пазари, но и да намерят своята ниша в тях. Правят инвестиции в модернизирани на своите фабрики, което, от своя страна, ясно показва, че те много добре осъзнават къде се намират във все по напредващия процес на индустриализация на икономиката. Ако използваме израза на Ф. Бродел, те безспорно се носят „на гребена на вълната“ (Braudel, 2002, p. 337). Все по-отчетливо се забелязва въвеждането на парата като двигателна сила. Макар и твърде скромно на пръв поглед, това е съществен елемент от модернизацията на фабричното производство в османските предели.

Тук ясно се забелязва разликата от вълнената протоиндустрия. Последната е подложена на сериозна държавна регулация и контрол на пазара. Коприната се ползва със значителна пазарна свобода и минимална държавна намеса. Както се вижда, това я превръща в базисна суровина за активното развитие на значителна протоиндустрия. Впоследствие именно в районите със силно развита протоиндустрия се забелязва стремеж към индустриализирането на коприненото производство. Примерите, дадени дотук, ясно очертават този процес. И това до голяма степен вероятно се дължи на минималната държавна намеса. Хипотетично бихме могли да допуснем, че ако ситуацията беше подобна и във вълненотекстилната промишленост, вероятно нямаше да правим изводи от рода на: „Индустриалната револю-

29 Филатура – фабрика, в която се извършва процесът на пресукване на нишките, за да се получи здрава и устойчива прежда, подходяща за тъкане на платове в: Merriam Webster Dictionary: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/filature> (последно посетен на 10.02.2025 г.).

ция, която започва в края на XVIII в. във Великобритания, поне до края на османското владичество подминава българските земи“ (Ренчев, 2022, pp. 63 – 64). Очертаните тук мащаби на копринената протоиндустрия ясно показват, че това производство има революционен характер в много аспекти.

И тук отново ще се върнем към Ст. Карагьозов като пример. Придобивайки чертите на европейски индустриалец, неговият житейски манталитет се променя до такава степен, че в завещанието си, регистрирано в църковната кондика, той настоява да бъде погребан в новоизграждащата се в градината на фабриката му семейна гробница. И още – иска един от най-добрите му портрети да бъде изпратен във Венеция, за да се изработи неговият образ на мрамор и този паметник да бъде поставен над големия „хаус“ (Уанева, 2011, pp. 271 – 272). Това, само по себе си, демонстрира ясно, че той добре осъзнава какво е създал. Примерът илюстрира на символно ниво трансформацията, която е постигната и няма защо да бъде омаловажавана. Видяхме, че и на образователно ниво също настъпват значителни промени. Адаптирането на образованието към нуждите на икономиката също показва една значителна зрялост на българското общество през XIX в.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Atanasova, S. 2014. *The Tarnovo Commercial Companies during the Bulgarian National Revival Period. Models of Economic Development*. Veliko Tarnovo: Faber. [Атанасова, С. 2014. *Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие*. Велико Търново: Фабер].
- Braudel, F. 2002. *Material Civilization, Economy and Capitalism 15th – 18th century*. Vol. 2. *The wheels of commerce*. Sofia: Prozorets. [Бродел, Ф. 2002. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV – XVIII в. Игрите на размяната*. Т. 2. София: Прозорец].
- Clark, E. 1974. The Ottoman Industrial Revolution. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 5, No. 1, pp. 65 – 76.
- Daskalov, B. 1931. Sericulture. *Трувна in the Past*, issue 7. [Даскалов, Б. 1931. Копринарство. *Травна в миналото*, бр. 7].
- Dimitrov, M. 2016. Industry, Protoindustrialization, Industrialization (on the Issue of Content of Concepts). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 13 – 32. [Димитров, М. 2016. Индустрия, протоиндустриализация, индустриализация (по въпроса за съдържанието на понятията). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 13 – 32].
- Dorev, P. (ed.), 1940. *Documents on Bulgarian history*. Vol. 3. Sofia: BAS. [Дорев, П. 1940. *Документи за българската история*. Съст. Панчо Дорев. Т. 3. София: БАН].
- Faroghi, S. 2009. *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans*. London: I. B. Tauris.
- Gerschenkron, A., 1962. Some Aspects of Industrialization in Bulgaria, 1878 – 1939. In: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge: The Belknap Press, pp. 198 – 234.
- Harizanov, V. 1977. Silk Production and Trade in Northwestern Bulgaria in the last quarter of the 18th and first quarter of the 19th Centuries. *Proceedings of the Bulgarian Historical Society*. Vol. 30, pp. 57 – 69. [Харизанов, В. 1977. Производството и търговията със свила в Север-

- розападна България през последната четвърт на XVIII и първата четвърт на XIX в. *Известия на българското историческо дружество*, Т. 30, с. 57 – 69].
- History of the City of Vratsa. From Antiquity to the Liberation*. 1976. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front. [История на град Враца. От Античността до Освобождението. 1976. София: Издателство на Отечествения фронт].
- İnalçık, H., D. Quataert. 1997. *An economic and social history of the Ottoman Empire*. Vol. 2. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Ivanov, M. 2021. *Against the Current: The Bulgarian Textile Industry, 1800–1912*. Sofia: Ciela. [Иванов, М. 2021. *Срещу течението: Българската текстилна промишленост, 1800 – 1912*. София: Сиела].
- Kalitsin, M., K. Mutafova. 2012. *Selected Ottoman documents for Tarnovo and kaza of Tarnovo*. Veliko Tarnovo: “St. St. Cyril and Methodius”. [Калицин, М., К. Мутафова. 2012. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Kanitz, F. 1882. *Donau-Bulgarien und der Balkan: Historisch-geographisch-ethnographische reisestudien aus den jahren 1860 – 1879*. Leipzig: Rengersche Buchhandlung.
- Kanitz, F. 1995a. *Danube Bulgaria and the Balkans*. Vol. 1. Sofia: Borina. [Каниц, Ф. 1995а. *Дунавска България и Балканът*. Том 1. София: Борина, 1995].
- Kanitz, F. 1995b. *Danube Bulgaria and the Balkans*. Vol. 2. Sofia: Borina. [Каниц, Ф. 1995б. *Дунавска България и Балканът*. Том 2. София: Борина].
- Koleva, E., I. Koleva. 2011. The Place of the Karagyozev Family in the History of Bulgaria. *Minalo*, no. 2, pp. 55 – 70. [Колева, Е., И. Колева. 2011. Мястото на фамилия Карагьозови в историята на България. *Минало*, кн. 2, с. 55 – 70].
- Koleva, E., I. Koleva. 2014. Silk Weaving and Braiding – Two Crafts from the Tarnovo and Gabrovo Regions that are Growing into Modern and Significant industries. *Folk Crafts. Past, Present and Future*. Vol. 9, pp. 200 – 234. [Колева, Е., И. Колева. 2014. Конпринарство и гайтангжийство – два занаята от Търновско и от Габровско, които прерастват в модерни и значими индустрии. *Народните занаяти. Минало, настояще и бъдеще*. Т. 9, с. 200 – 234].
- Köseoğlu, D. 2022. *Rumelia Sericulture in the Ottoman Empire*. Master's thesis. Ankara Hacı Bayram Veli University. [Köseoğlu, D. 2022. *Osmanlı Devleti'nde Rumeli İpekçiliği*. Yüksek lisans tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi].
- Lampe, J., M. Jackson. 1982. *Balkan Economic History 1550 – 1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press.
- Lyberatos, A. 2020. *The Revival Plovdiv: Transformation, Ideology, Nationalism*. Sofia: Gutenberg. [Либерамос, А. 2020. *Възрожденският Пловдив – трансформация, хегемония, национализъм*. София: Гутенберг].
- Mendels, F. 1972. Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process. *The Journal of Economic History*. Vol. 32, no. 1, pp. 241 – 261.
- Muthesius, A. 2002. Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles. In: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, pp. 143 – 164.
- Naydenov, I. 2022. Where and Why an Entrepreneurial Class did not appear during the National Revival period. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, pp. 79 – 89. [Найденов, И. 2022. Къде и защо не се появява предприемаческо съсловие през възрож-

- генската епоха. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 7, с. 79 – 89].
- Naydenov, I. 2023. Where and why was there a lack of economic growth in the Bulgarian lands during the National Revival period. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 72 – 81. [Найденков, И. 2023. Къде и защо в българските земи липсва икономически растеж през епохата на Възраждането. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 8, с. 72 – 81].
- Olivier, G. A. 1975. Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia. In: *Foreign Travelogues of the Balkans (French Travelogues of the Balkans)*. Vol. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 458 – 502. [Оливие, Г. А. 1975. Пътуване в Османската империя, Египет и Персия. В: *Чужди пътеписи за Балканите (Френски пътеписи за Балканите)*. Т. 1. София: Наука и изкуство, с. 458 – 502].
- Öncel, F. 2012. *Proto-Industrialization in the Mid-Nineteenth-Century Balkan Countryside: Textile Manufacturing in Villages of Plovdiv*. Master thesis. Istanbul: Boğaziçi University, Institute for Graduate Studies in Social Sciences.
- Öncel, F. 2012a. *Explaining the basics of proto-industrialization in mid-nineteenth century Ottoman Bulgaria*. 20th CIEPO Symposium Rethymno, 27 June – 1 July 2012.
- Öncel, F. 2020. Rural Manufacturing in the Mid-Nineteenth-Century Ottoman Countryside: Textile Workers in Three Plovdiv Villages. In: *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation-States, 1840 – 1940*. New York. Oxford: Berghahn Books, pp. 174 – 203.
- Önsoy, R. 1984. Industrialization Policy in the Tanzimat Period. *Hacettepe University Faculty of Philology Journal*, Vol. 2, no. 2, pp. 5 – 12. [Önsoy, R. 1984. Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839 – 1876. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, s. 5 – 12].
- Palairot, M., 2005. *The Balkan Economies 1800 – 1914: Evolution without Development*. Sofia: Apostrofi. [Паларе, М. 2005. *Балканските икономики 1800– 1914: Еволюция без развитие*. София: Апострофи].
- Panayotova, K. 1975. Horticulture and Sericulture in the Region of Veliko Tarnovo. *Proceedings of the Museums from Northern Bulgaria*. Vol. 1, pp. 75 – 89. [Панайотова, К. 1975. Бударство и копринарство във Великотърновския край. *Известия на музеите от Северна България*. Т. 1, с. 75 – 89].
- Paskaleva, V. 1986. *Central Europe and the Lands along the Lower Danube in the 18th – 19th Centuries*. Sofia: BAS. [Паскалева, В. 1986. *Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII – XIX в.* София: БАН].
- Paskaleva, V. 1960. On the trade relations between France and the Bulgarian lands from the beginning of the 19th century to the Liberation. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 5, pp. 53 – 84. [Паскалева, В. 1960. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. *Исторически преглед*, кн. 5, с. 53 – 84].
- Penchev, P. 2022. The Emergence of Bulgarian Entrepreneurship during the Renaissance Period. In: *History of Bulgarian Entrepreneurship*, pp. 44 – 90. Sofia: BSMEPA. [Пенчев, П. 2022. Зараждане на българското предприемачество през периода на Възраждането. В: *История на българското предприемачество*, с. 188 – 203. София: АНМСП].
- Petkov, M., P. Tsenov, Z. Petkov. 2012. *Sericulture in the Vratsa Region. Traditions and Modern Biotechnologies*. Vratsa: Agricultural Academy. [Петков, М. П. Ценов, З. Петков. 2012. *Бударството във Врачанския край. Традиции и съвременни биотехнологии*. Враца: Селскостопанска академия].

- Petmezas, S. 1990. Patterns of Protoindustrialisation in the Ottoman Empire. The Case of Eastern Thessaly, c. 1750 – 1860, *Journal of European Economic History*. Vol. 19, 3, Winter, pp. 575 – 603.
- Paysonel, S. 1975. Traite sur le commerce de la Mer Noire. In: *Foreign Travelogues of the Balkans (French Travelogues of the Balkans)*. Vol. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 303 – 315. [Пейсонел, Ш., 1975. Traite sur le commerce de la Mer Noire. В: *Чужди пътеписи за Балканите (Френски пътеписи за Балканите)*. Т. 1. София: Наука и изкуство, с. 303 – 315].
- Roussev, I. 1996. *Trade Companies and Manufactures in the Region of Sliven and Kotel during the Revival Period*. Veliko Tarnovo: Faber. [Русев, И. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането*. Велико Търново: Фабер].
- Roussev, I. 2016. How Many and Which Were the First Factories in the Bulgarian Lands before the Liberation in 1878? Attempt of Analysis Relying on the Sources and the Historiography. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 33 – 55. [Русев, И. 2016. Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)? Опит за извороведски и историографски анализ. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 33 – 55].
- Sharova, K., K. Mircheva (eds.), 2002. *Family Archives of Hadzhitoshevs*. V. 2 (1827 – 1878). Vratsa: Izdatelstvo BG Print [Шарова, Кр. К. Мирчева (ред.), 2002. *Семеен архив на Хаджитошеви*. Т. 2 (1827 – 1878). Враца: Издателство БГ Принт].
- Seyitdanlioğlu, M. 2009. The Ottoman Industry in Tanzimat Era (1839 – 1876). *Journal of Historical Research*, Vol. 28, No. 46, pp. 23 – 69. [Seyitdanlioğlu, M. 2009. Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839 – 1876). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, sy. 46, s. 53 – 69].
- Todorov, N. 1972. *The Balkan City 15th – 19th Century. Socio – economic and demographic development*. Sofia: Nauka I Izkustvo. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX в.* София: Наука и изкуство].
- Todorov, N. 2022. *The Shepherd Aristocracy: the Economy of Kotel and Dobrudzha in the 1830s – 1840s*. Yambol: IK Tendril. [Тодоров, Н. 2022. *Овчарската аристокрация: икономиката на Котел и Добруджа през 30-те – 40-те години на XIX в.* Ямбол: ИК Тендрил].
- Tsonchev, P. 2021. *About the economic past of Gabrovo*. Sofia: Guta-N. [Цончев, П. 2021. *Из стопанското минало на Габрово*. София: Гута-Н].
- Turan, G. 2009. Turkey in the Great Exhibition of 1851. *Design Issues*, Vol. 25, No. 1, pp. 64 – 79.
- Vasileva, N. 2006. Horticulture and Sericulture as Traditional Crafts in the Region of Veliko Tarnovo. *Crafts. Past, Present and Future*. Vol. 1, pp. 200 – 205. [Василева, Н. 2006. Бубарството и конпринарството като народни занаяти във Великотърновския край. *Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще*, с. 200 – 205].
- Wallerstein, I., R. Kasaba, 1981. Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750 – 1839. *Middle East Technical University Studies in Development*, Vol. 8, no. 1 – 2, pp. 537 – 570.
- Yaneva, S. 2000. Roads of Industrialization: The Protoindustries in Europe and in the Bulgarian Lands (18th – 19th c.). *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 5 – 6, pp. 99 – 119. [Янева, Св. 2000. Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в Европа и в българските земи XVIII – XIX в. *Исторически преглед*, кн. 5 – 6, с. 99 – 119].
- Yaneva, S. 2000a. Dimitraki Tsenov Hadzhitoshev. In: *Who's who among the Bulgarians 15th – 19th Centuries*. Sofia: Anubis. [Янева, С. 2000a. Димитраки Ценов Хаджитошев. В: *Кой кой е*

сред българите XV – XIX в. София: Анубис].

- Yaneva, S. 2003. Business practices during the Revival period – the commercial archive of h. Hristo Rachkov, attempt for microanalysis. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3 – 4, pp. 30 – 67. [Янева, С. 2003. Стопански практики през Възраждането – търговският архив на х. Христо Рачков, опит за микроанализ. *Исторически преглед*, кн. 3 – 4, с. 30 – 67].
- Yaneva, S. 2011. *Bulgarians – Tax Collectors in the Fiscal System of the Ottoman Empire. On the History of the Bulgarian Business and Social Elite in the 19th century*. Sofia: New Bulgarian University Press. [Янева, С. 2011. *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в.* София: Издателство на Нов български университет].
- Yaneva, S. 2011a. The Beginning of the Incorporation of the Central Balkan Provinces of the Ottoman Empire into the World Economic System (late 18th – 19th centuries). In: *The Balkans. Modernization, Identities and Ideas. In Honour of Professor Nadya Danova*. Sofia: Institut za balkanistika s Tsentar po trakologia, p. 35 – 48. [Янева, С. 2011a. Началото на инкорпорирането на централнобалканските провинции на Османската империя в световната икономическа система (края на XVIII – XIX в.). В: *Балканите. Модернизация, идентичност, идеи. Сборник в чест на проф. Надя Данова*. София: Институт за балканистика с Център по тракология, с. 35 – 48].
- Zhivković, T., V. Petrović, A. Uzelac. 2013. *Anonymi descriptio europae orientalis. Anonym's Description of Eastern Europe*. Belgrade: The Institute of History Belgrade. [Живковић, Т., В. Петровић, А. Узелац. 2013. *Anonymi descriptio europae orientalis. Анонимов опис Источне Европе*. Београд: Исторички институт Београд].
- Zlatanov, A. 2023. Periphery or Semi-Periphery? When Were the Bulgarian Lands Included in the World-Economy? *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 105 – 117. [Златанов, А. 2023. Периферия или полупериферия? Кога българските земи са включени в световния капитал? *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 8, с. 105 – 117].

Correspondence authors:

Gergana Georgieva, Associate Professor, PhD
 St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
 2, Teodosiy Tarnovski St.
 5000 Veliko Tarnovo BULGARIA
 E-mail: g.georgieva@ts.uni-vt.bg
 SCOPUS Researcher ID: 57644155000
 Web of Science Researcher ID AAN-5291-2020
<https://publons.com/researcher/3372417/gergana-georgieva/>

Nikolay Todorov, Associate Professor, PhD
“Angel Kanchev” University of Ruse
8, Studentska St.
7017 Ruse BULGARIA
E-mail: todorovnikolay@abv.bg
SCOPUS Researcher ID: 57416480900
Web of Science Researcher ID: AAF-7073-2021
<https://orcid.org/0000-0002-1306-1289>